(Присвячую високоповажаному Федору Вовку на спомин нашої спільної мандрівки. 1904 р.).

I

Нашого товариша Опанаса Моримуху прозвали ми ще в гімназії Батьківщиною — не на честь популярної газети "Батьківщини", яка тоді ще не виходила, а з іншої причини. Він мав звичай, коли говорив про свойого батька, називати його батьківщиною; так само матір позаочі називав материзниною, стрийка — стрийщиною і загалом любив жартома перекручувати або, як він казав, "підплішувати" мову. Він степенував: добрий, ліпший і ліпшіший; силкувався написати цифрами число кільканадцять, міцно обстоював за численням днів узад: нині, вчора, позавчора, якось, позаякось; боровся з учителями за різницю між словом "повітря", яке вважав рівнозначним із німецьким die Pest — чума, і "повітя", що мало значити die Luft,— одним словом, був незвичайний майстер від язика. Він один у цілій нашій гімназії вмів не тільки говорити по-бойківськи, бойківськими словами, формами й акцентом, але знав характерні нюанси говору майже кождого села в околиці Дрогобича. Він приніс і пустив у курс такі діалектологічні перли мазурського говору з Рихтич, як "zaprzyj dżwirże", що мало значити "запри двері", і "wyżeni imienie na zagumienie", що мало значити "вижени худобу("іміня" в підгірському діалекті) на пасовисько". Він був добрий ученик і добрий товариш, загально люблений задля свойого доброго гумору, дару удавання різних голосів та висловів та незліченної сили приказок та дрібних оповідань і анекдотів, якими в хвилях веселості щедро пересипував свою мову.

Його батько, старий Моримуха, був, як казали, заможний селянин із Колодруб, невеличкого наддністрянського села. У нас тамошніх селян називають заболотеями, бо вони живуть на

рівнині, яку часто заливає Дністер, серед багон та болот, а на дорогах, які ведуть через їх села, болото, як кажуть, не висихає ніколи. "У нас болото святеньке,— говорив було Опанас,— як розчинять з одною паскою, то кисне аж до другої". "Заболотеї" визначаються також своїм строєм: не носять гунь, ані суконних свит, тільки довгі, майже до самої землі, полотнянки.

— У нас, як котрий сват виросте високий,— говорив було Опанас,— а в стані тонкий, а одягне таку полотнянку, а в половині перепереже вузьким ремінцем, а зігнеться вдвоє, витягаючи ноги з болота, то виглядає зовсім так, як ціп: ціпивно хтось держить у руці, а билень кінцем загруз у болоті.

— А чи правда то, що в вас ті полотнянки перуть, як на Панталима, то аж знов на Панталима? — питаємо було жартуючи.

— Неправда! — з комічним обуренням відповідає Опанас.— У нас ніхто не бачив, аби полотнянки прали. Носить доти, доки нижній конець не обігниє з болота. Тоді на колодку, відмірить п’ядь та й сокирою цюк-цюк! І полотнянка йде на когось меншого замість нової, а більший дістає нову. І так її все направляють, доки з полотнянки не зробиться лейбик. Сей дістає найстарша бабенція, що сидить за комином і пряде клоччя.

Ми, бувало, боки зриваємо, регочучись із тих Опанасових вигадок, а Опанас байдуже собі, і не скривиться, мов щирісіньку правду говорить. Які були відносини Опанаса до батька й матері, ми якось не могли зміркувати. Правда, він позаочі називав їх жартуючи "батьківщина" та "материзнина", але ніколи ми не чули, щоб він справді кпив із них або нарікав на них. Тільки збоку знали ми, що старий Моримуха був чоловік заможний, але дуже скупий. У нього не було більше дітей,

Опанас був одинак. Моримуха дав його до гімназії тільки наслідком зусильного намагання священика та вчителя, але силкувався надгородити собі ту шкоду не лише тим, що вишукував йому якнайдешевшу й найпоганішу кватиру, привозив йому скупо сухого хліба та бульби або ячмінних круп без омасті, але навіть пізніше, коли Опанас заробляв собі приватними лекціями пару гульденів у місяць, не соромився щопонеділка випрошувати в нього пару "дудків" то на тютюн для себе, то на топку солі, то на обарінки для вуйчаників та тітчаників дома. І Опанас давав, а для малих вуйчаників та тітчаників і сам купував то калачі, то цукерки, то дешеві забавки та передавав додому.

Раз тільки витягли ми в нашого Опанаса невеличке оповідання про його батька, та й то треба було його від нього, як то кажуть, кліщами витягати. То так було. Одного понеділка старий Моримуха чомусь не міг приїхати до Дрогобича і передав цілотижневий провіант для сина через якогось сусіда, розповівши йому, де й як має шукати синової кватири. Приходить сватоk до нас на кватиру з кобелею в руці та й питає крізь вікно:

— А ци тут Каганців Панаско?

Ми поприходили зі школи, а Опанаса ще не було.

— Каганців? — перепитуємо.— Тут живе Опанаско, але не Каганець, тілько Моримуха.

— Ну, та той, той, той сам. У нас його називають Каганець.

— Ба, та чому? Через що? — питаємо ми зацікавлені.

— Е, та то би довго повідати, а мені нема коли. От нате, тут йому тато футраш передав. Виберіть із кобелі, бо кобеля моя.

— Та розповіджте-бо, чому старого Моримуху називають Каганцем? — налягаємо ми.

Але сусід уже взяв кобелю, натиснув стару солом’яну крисаню на потилицю та й, обертаючися йти геть, каже:

— Питайте Панаска, він вам скаже, а я не маю коли.

Та й пішов. А коли Опанас прийшов зі школи, ми зараз до нього, як пси до діда на перелазі.

— Чому твого старого називають Каганцем?

— А ви відки се знаєте?

— Та був тут ваш сусід, приніс тобі футраш та питав, чи тут Каганців Панаско?

— Ну, то було його питати, відки мою батьківщину прозвали Каганцем.

— Ми питали. Він велів запитати тебе.

— Ей, дайте мені спокій!.. Я такий голодний, як коли б у мні дно випало, а вам чорт зна чого захочується.

— І ми голодні. Та поки обід буде — говори.

— Говоріть ви; я послухаю.

— Ні, зараз кажи, чому твою батьківщину прозвали Каганцем?

— Та чому? — нерадо мовив Опанас.— То колядники збиточники. Прийшли колядувати під наші вікна, а тато не мав дрібних.

— А може, не хотів дати? — втрутив хтось.

— А може, й не хотів,— згодився Опанас.—Досить, устав з лави та й стукає до вікна, нібито не треба. А колядники кричать: "Татусю, та ж то різдво Христове, раз у рік свято! Годиться колядників Приймати". А тато каже: "Вже були троїї".

— А то, певно, неправда була? — втрутив знов хтось збоку.

— Та, може, й неправда. Або я знаю! — згодився Опанас.— А колядники не хочуть уступитися. А тато до них! "А будете колядувати за каганець вівса?" Як почули колядники таку ціну, то зразу в сміх, потім помуркотіли щось Поміж собою, а потім крикнули: "Будемо!"—та й заколядували.

Опанас урвав, мов нараз похопившися, що задалеко забіг у своїм оповіданні.

— Ну, як заколядували? — питаємо.

— Або я знаю,— каже якось несміло Опанас.

— Знаєш, знаєш! — кричимо.— По носі тобі видно, що брешеш! Зараз говори, як заколядували.

— Але ви будете з мене кпити.

— Ні, слово честі, що не будемо.

— Або з моєї батьківщини.

— Ні-ні, говори сміло!

— Та як заколядували! Там між ними був такий цупкий на вигадки, так той затягнув, а всі за ним, та так мов сокирою рубають.

Бог предвічний народився,

Прийшов днесь со небес;

Моримуха так, як пес,

Розвередився.

Тріє цари ідуть со дари;

Парубки, співаки,

Раз у рік колядники

Колядували.

Тріє цари, де ви йдете?

Та й ідіть далі в світ,

Бо у мене грошей ніт,

Дармо ревете.

Звізда ясна об'явилася...

А я вам хіба дам

За колядку співакам

Каганець вівса.

Слава богу, вже й пісні конець!

Нам овес, а ти пес,

Та вже будеш вік увесь

І сам Каганець.

— Ну, але вже колядники не дожидали того вівса. Вибігли до них татуньо з палицею, а вони лиш поза хату злопотіли, як коні. І ще тої самої ночі та нова колядка пішла скрізь по селу, і відтоді татуня прозвали Каганцем. Уже вони до попа і до війта на скаргу ходили, та що з того, ще їх наганьбили, а того, що їм приліпили злі язики, вже до смерті ніяка людська сила їм не відійме.

Опанас розговорився, та коли скінчив і замовк, ми могли зміркувати, що йому й самому немило було, що так розбалакався. Кілька день по тім він був якийсь квасний та незадоволений і на всякі питання відповідав нерадо, просто кажучи, відбуркувався. Так і видно було, що сам собі вразив якесь болюче місце і не міг дарувати собі того. Була у нього якась тиха амбіція, що, раз ображена, огороджувалася мовчанкою, особливо коли та враза доторкала його улюбленої "батьківщини".

З часом я переконався одначе, що назвою "батьківщина" він обіймав не так своїх родичів та свояків, як радше щось неособове, хоч не можна сказати, щоб абстрактне. Я мав нагоду раз під час вакацій загостити до нього додому. Після мойого рідного Підгір’я його рідне село, положене на болотистій Дністровій долині, серед лоз та очеретів, видалося мені страшенно нецікавим та одноманітним. Низенькі хати, низенькі плоти, коряві верби, чорні вільхи понад берегами грузьких річок і рівнина-рівнина, поперетинана бездонними болотами, стругами та охабами,— все те якось давило мою душу, навівало сум і нудоту. А мій Опанас бігав по тій сумній околиці оживлений, веселий, щасливий, що я й пізнати не міг того тихого, малоговіркого та задуманого хлопця, яким він був у Дрогобичі. Він увесь день тягав мене по вбогім садку довкола своєї батьківської хати, оповідав мені історію кождого дерева, кождого корчика, кождого рівчака і кождої кладки. Він знав кожду стежку на непереглядній наддністрянській сіножаті, кожду баюрку і кождий закрут ріки, знав, у якім очереті гніздяться дикі качки, а де можна знайти достиглі ягоди смородини. Кожду грушку на межі, кождий корч жостелі серед тернини над річкою, кождий кетяг калинових ягід, навислий над водою, і кожду темно-багрову "павку" на очереті він вітав радісними окриками, як старих знайомих. І всюди він умів щось цікаве оповісти, з кождою дрібницею в’язався якийсь момент його життя. "Отут ми тої і тої осені зловили журавля на нічлізі. Отут моя батьківщина торік чепила величезного щупака: жид у коршмі, не торгуючися, дав два папірки. Отуди треба йти навпростець до Луки... Отут мені раз трапилося те й те". Він не вгавав весь час мойого побуту, був невтомний, бігаючи зо мною скрізь і оповідаючи про все, а все було цікаве-прецікаве для нього. Сей мій невеличкий побут у його селі дав мені ключ до розуміння його вдачі, його тихої і глибокої пристрасті, що була, можна сказати, основною нотою його життя. Я ще ніколи не бачив хлопця, щоб так горячо любив свій рідний куток, так зжився з ним і весь жив у НІМ, і мене дивувало тоді лиш одно:

як можна було так усею душею прив’язатися до такого мізерного, сумного, однотонного та нічим не визначного місця, як ота його славетна "батьківщина".

II

Я пішов на університет двома роками швидше від Опанаса Моримухи, та й потім якось не зійшовся з ним ближче. Я знав лише, що він здав матуру, на жадання свойого батька записався до духовної семінарії, хоч не почував у собі ніякісінької охоти до духовного стану, та швидко якось виступив із семінарії та переписався на філософію. Якось по році я довідався припадково, що обоє старі Моримухи померли, так що Опанас лишився одиноким спадкоємцем своєї батьківщини. Швидко потім я зовсім стратив з очей Опанаса. Він якось щез зі Львова, і ніхто з його ближчих знайомих, у кого я перепитував за ним, не міг сказати мені нічого про те, куди він подівся. В першій хвилі я подумав було, що він покинув університет, до якого його нічогісінько не тягло, і пішов на село, на батьківське господарство. Я вже збирався "на хибив-трафив" написати йому лист і поздоровити його з улюбленим сільським життям, коли одного разу здибав у Львові кількох селян із того села і почав розпитувати їх про Опанаса. Вони зразу не розуміли, про кого я питаю, а далі один, догадливіший, гукнув:

— А, се ви про Панаска! Про Каганцевого Панаска! Ого, зійшов пан Панаско на пси.

— Е, ні, куме,— перебив йому другий.— Неладно так казати. Хто ще знає, що з ним сталося. Я гадаю, що він подався на пана.

— Як же се так? — запитав я.—Один каже, що зійшов на пси, а другий, що подався на пана?

— Та то на одно вийде,— мовив перший селянин, очевидно, більше жартливої вдачі.— Бачите, скоро вмер старий Каганець, Панаско приїхав і аби вам слово сказав кому, порадився, чи що, а він просто до жида та й бух! — продав йому усю свою батьківщину.

— Та й ще як продав! Запівдармо! Так, як би хотів із рук позбутися! — з жалем крикнув другий.

— Се правда. Якби був до нас обізвався, ми були б йому дали без торгу десять тисяч. Бо там, пане, маєтки були! А жид за п’ять тисяч узяв. А скоро гроші в жменю, наш Панаско сів на ту саму жидівську таратайку, якою приїхав, та й дмухнув із села.

— Наші люди аж тоді довідалися про його вчинок, як виїздив. У селі крик зчинився. Повибігали з хат баби, чоловіки, кленуть Панаска, гукають за ним: "Юда! Юда! Батьківщину продав!" Далі молодші за грудки, за камінці, давай шпурляти за ним та все кричать: "Юда! Юда!" А стара Безкрилиха вискочила зі свого обійстя, стала серед дороги перед його фірою та кричить: "Панаску! їдеш уже? Та чекай, іди на цвинтар, вели відкопати тата та покласти по-людськи, бо він у гробі перевернувся!" Але фірман-жид штовхнув стару дишлем у груди, перевернув у сніг, бо то зимою діялося, та й погнав світами. І відтоді вже ми не бачили Панаска і не чули, що сталося з ним.

— Та вже певно, що добра йому не буде! — задумано мовив другий селянин.—Де ж би пан біг міг благословити такого чоловіка!

Отся відомість була для мене такою несподіванкою, що довго я попросту не міг отямитися... "Як-то,— думалось мені,— той Опанас, що, бачилось, так усім серцем і всею душею прилип був до своєї батьківщини, жив у ній думками і жив нею, — він мав би ні з сього ні з того продати її, та й ще жидові?" Відомість була неправдоподібна, дика, та проте сумніватися про її правдивість не було ніякої можності. Я пробував вдумуватися в її причини, та не міг нічого придумати. Вчинок Опанаса був для мене загадкою, над якої розв’язанням я мучився досить довго, та, не догадавшися нічого, покинув думати, хоч у глибині душі якось не важився з повним переконанням повторити окрику: "Юда! Продав батьківщину!"

III

Від того часу минуло десять літ. Доля кидала мене в різні боки, водила по різних закутках нашого краю і робила зо мною всілякі експерименти, чи, як кажуть, держала зо мною тверду школу. Одна її лекція завела мене в один із найглухіших закутків наших гір, до села, позбавленого всякої комунікації, доступного звичайно хіба верхи або зимою саньми, затесаного між великими лісами, крутими горами і рвучою гірською рікою. В чудовій, затишній долині, обставлене темними стінами лісів, лежало невеличке сільце, радше подібне до пустельницького скита, ніж до новочасної оселі, тим хіба новочасне, що в ньому невилазно гніздилася зовсім не ідилічна біднота, бруд, убожество та темнота. Сільце з невеликою церковцею на однім горбику і з просторою та невимовно брудною коршмою внизу при одинокій вулиці, що заразом була ложищем маленького гірського потоку, тулилося, як сирота, одним своїм кінцем до чорного бору, другим губилося в яру над рікою. Від хаток, не отінених ніякою садовиною, крім верб та смерек, вибігали дві-три стежки на супротилежну гору, внизу покриту худими вівсяними нивками, а далі обгорілими пеньками недавно спаленої "пасіки"1 та корчами ялівцю. Сі стежки — то була

одинока комунікація, що вела з сього світом забутого закутка далі на Бескид і в Угорщину.

Мені приходилося їхати з Угорщини і минути те село, не зупиняючися. Ми їхали верхи з провідником — угро-руським парубком із одного пограничного села. Ми поспішали, щоб на вечір добратися до найближчого місточка, та наш план перемінила ріка. Минулої ночі в горах упав сильний дощ, і коли ми доїхали до ріки, ми побачили здоровий, жовто-каламутний вал, що зі скаженим клекотом, пінячися, б’ючись о береги та котячи по свойому дну з глухим гуркотом грубе каміння, сунувся вниз, перериваючи всяку комунікацію нашого села з дальшим світом.

Коли ми почали з’їздити над сам бережок ріки, з одної хати вийшов чоловік і, побачивши нас, почав махати нам обома руками і кричати щось. Хоч і як недалеко було від нас до нього, але за ревом та клекотом води ми не могли розібрати ані одного слова.

— Що-що? — закричав з усеї сили мій провідник.

Чоловік переліз тим часом два перелази, відчинив ліску і вийшов на вулицю проти нас.

— Та куди там їдете? — запитав він, не здоровкаючися з нами.

— Хочемо на другий бік,— мовив провідник.

— Та не видите, що вода велика?

— Та видимо. А не покажете нам, куди тут переїхати?

— Хіба перескочите,— мовив чоловік, здвигнувши плечима.

— Як то? — запитали ми обидва враз.

— А так, що броду не є.

— А може, де міст?

— Моста не є.

— А може, добра кладка?

— Кладки не є.

— Ну, а так переїхати не можна?

—Каміння несе. Коням ноги потре.

— Ну, то що ж нам робити?

— А перечекати, аж вода впаде.

— А коли впаде?

— Чей, завтра.

— Значить, доведеться ночувати,— мовив я, обертаючися до провідника.— Не знаєте, де би тут переночувати?— додав я, обертаючися до місцевого чоловіка, бачачи, що мій провідник стоїть заклопотаний та чухає потилицю.

— Та де би? Хоба в коршмі.

Я зирнув питаючим оком на свого провідника. Сей усе ще стояв, держачи за поводи наших коней, і одною свобідною рукою чухався по потилиці.

— Ну, що, Михайле? — запитав я, бачачи, що він не говорить нічого.

— Та нічого, прошу пана.

— Підемо ночувати до коршми?

— Як пан знають. Я не піду.

— А то чому?

— Я вже раз ночував там та й заклявся не ночувати більше.

— А то чому?

— Тут, прошу пана, найкусливіші блощиці на всі гори.

Відповідь була коротка і переконуюча. Я обернувся знов до місцевого чоловіка.

— А не можна би проситися до вашого єгомостя на ніч?

— У нас нема єгомостя. До нас доїздять що дві неділі на відправу.

'— А може, до якого газди?

— Та не знаю. Може би... Лиш не знаю, у кого би?

А потім, подумавши хвилину, він додав:

— Хоба би у нашого навчителя.

— У вас хіба є навчитель?

— А є.

— То, значить, є й школа?

— А є. Вже п’ять літ маємо чколу.

— А де ж той ваш навчитель?

— Та недалеко. Он тут за коршмою.

І він показав нам дорогу. Було справді недалеко. По дорозі, йдучи стежкою понад потоком, що заступав місце головної сільської вулиці і якого берегом провідник проводив коней, я встиг розпитати у чоловіка, що їх навчитель молодий іще чоловік, живе сам, нежонатий, не виїздить майже нікуди з села, що у нього не буває ніхто чужий і що громада досить задоволена з нього, бо вчить дітваків пильно, не б’є в школі та й і з людьми людяний: у всьому порадить і не одного й грішми порятує, хоч сам живе бідно. Отак розмовляючи, ми дійшли до "чколи", що стояла на крутому березі над потоком. Заїзду до неї не було ніякого, тільки стежка горі невеличким пустим огородом. Школа була така ж сільська хата під соломою, як і інші, збудована хіба остільки відмінно від селянських, що складалася з двох половин, переділених вузькими сіньми. Одна половина з трьома вікнами до городу — се була шкільна зала, а друга з двома вікнами — помешкання вчителя. Перед сею половиною огород був скопаний, засаджений яриною, з-між якої тут і там виростали гарні щепки яблунь та груш; пліт

отінювали густі корчі насадженої малини, порічок та "веприн"*. В однім куті стояла альтанка, отінена густим диким хмелем та обсаджена смерічками. Смерічки, засаджені в два ряди перед дверима, по п’ять у кождім ряді, заступали місце ганку. Двері були заперті, але вчителя ми застали в альтані. Пора була літня, вакаційна, і шкільного заняття не було; він, очевидно, порався в своїм огороді, а тепер відпочивав у альтані та покріплявся квасним молоком і чорним житнім хлібом.

Я ввійшов до альтани й поздоровив його. Він мотнув головою, не відповідаючи нічого на моє поздоровлення і не встаючи з місця. Я попросив його переночувати мене і мойого провідника. Він видивився на мене якимось тупим поглядом і, не перестаючи жувати, дивився досить довго, не говорячи ані слова. Я стояв у вході і дивився на нього з заклопотанням, не знаючи, як мені бути. На поміч мені прийшов селянин, що припровадив мене.

— Та вже, пане навчителю, будьте ласкаві! Я би й сам переночував паничя, але, знаєте, в мене тісно. А в коршмі не хочуть, бо там блощиці.

Учитель поклав ложку, встав і, не кажучи до мене ані слова, вийшов з альтани та пішов до перелазу, за яким стояв мій угро-руський провідник з парою коней.

— Ти відки? — запитав він.

— Та з Волівця.

— А багато взяв від панича?

— Та два ринцьки*.

— А заплатили тобі?

— Та заплатили.

— Ну, то сідай на коня і їдь додому. Ще маєш час доїхати.

— Та чому ні? До ночі доїду до своєї границі, а там я вже як дома.

— Ну, то добре. На, маєш шустку* на тютюн. їдь, а я вже панича проведу, куди треба буде.

Я з не меншим, як досі, зачудуванням слухав тої розмови і дивувався, як се так пан учитель, не розвідавшися гаразд, розпоряджається моїм провідником. Я наблизився до нього і сказав:

— Мені би треба до Турки.

— Добре-добре, най він їде,— відповів якось байдужно учитель, навіть не обертаючися до мене. І мій провідник поїхав. І місцевий селянин, поклонившися, пішов собі до дому. Ми лишилися самі.

— Позвольте вам представитися,— сказав я, знов наближаючися до нього.

Він усміхнувся якимось силуваним сміхом.

— Ніби я не знаю тебе! За першим разом пізнав. То хіба ти не пізнав мене.

Я придивився йому, та не міг пізнати. Се був чоловік на вид 35 літ з довгою чорною бородою, трохи згорблений, у літній полотняній блузі і в таких самих штанах, з якимось не то меланхолійним, не то заляканим і непритомним видом. Його очі немов уникали вашого погляду, але тоді, коли він не чув на собі вашого погляду, вони спочивали, вперті десь у одну точку, в якусь далечінь, немов відси визирали когось. Я глядів, та не міг пізнати його. Він якось скривився, далі здвигнув плечима і похилив голову.

— Ну та й не диво. Давно ми бачилися. А ти навіть у мене в хаті був. Моримуха Опанас, тямиш?

— Та не може бутиі — скрикнув я.— Опанас! Ні, нізащо не пізнав би! Та господь з тобою! Відки ти тут узявся? Вчителюєш? І в такім глухім закутку! І стільки літ я не чував про тебе... Ну, ходи, оповідай, що з тобою?...

Я засипав його питаннями, та він похилив голову і якось спідлоба дивився на мене, немовби або не вірив у щирість мойого зацікавлення або міркував над тим, як би викрутитися від моїх запитань.

IV

Увечері при лампі ми сиділи в кімнаті вчителя і розмовляли. У мене знайшовся чай та цукор, пан учитель роздув огонь та розігрів окріп, і ми згадали старий школярський звичай, попиваючи гарячий чай та закусуючи хлібом та бриндзою. Моримуха їв з апетитом, слухав моїх оповідань, та сам говорив мало. Оповідаючи про спільних знайомих, учителів та товаришів, я пильно дивився на нього, силкуючися пізнати давнього Опанаса, та все щось немов перепинювало мені, заслонювало знайомі риси, показувало в привичнім для мене

обличчі якісь чужі, невідомі мені риси. Я мав таке враження, немовби в житті того чоловіка пройшла якась широка й глибока борозна, якою відорано' його минуле від теперішнього. Кілька разів мені здавалося навіть, що в заляканій чи апатичній душі сього нового Опанаса ворушиться щось, блимає якийсь огник, що рад би освітити сю дивну борозну, що якісь питання, якісь признання снуються у нього на язиці, раді зірватися та вилитися, але якась таємна сила зупиняє, прогонює їх назад у глибину його душі. Я постановив собі допомогти тим боязким пташкам зірватися і вилетіти, постановив, як кажуть, легенько потягнути Опанаса за язик.

— А я недавно був у твоїм селі,— закинув я несподівано.

— В моїм,— з якоюсь дрожжю в голосі відповів Опанас. І, сумно всміхаючися, додав: — Де там у мене яке село? Хіба те моє, де я тепер.

— У твоїм ріднім,— поправив я.— Там, де твоя батьківщина була.

— Минулося-забулося!

І він махнув рукою і звісив голову.

— Ну, але тебе там люди не забули. Хоч ніхто не міг сказати мені, куди ти подівся.

— Благословляють мене?

— Не можу. сказати, щоб так дуже,— мовив я.— А все-таки не можуть вийти з дива, що тобі сталося, що ти так, ні сіло ні впало, продав свою батьківщину. А особливо я здивувався. Адже я знав, як ти любив її.

Опанас кинувся, мов ужалений.

— Ти знав! Що ти знав? Ти міг знати лише частину. А проте...

Він знов махнув рукою і звісив голову.

— Ну, Опанасе, скажи по правді, що се з тобою сталося? Так ти якось ні з сього ні з того щез із нашого горизонту, так безслідно пропав... А ще потім та нагла продаж батьківщини...

— Се не потім було, а дрібку перед тим,— нервово, мов зачеплений за болюче, втрутив Опанас.

— Ну, то вже чи потім, чи перед тим, а все-таки загадка. Я довідався про смерть твоїх старих і думав, що ти пішов сісти на грунті та господарювати. Вже збирався писати тобі на село, коли якось припадком довідався від селян, що.ти продав усе...

— Ще до того жидові! — додав він з гірким усміхом.

— І вибрався кудись. Зрозумієш і сам, що я не знав, що й думати про се.

— І що ж ти думав?

— Нічого не думав. Зупинився на тім, що тут якась загадка, якої самою логікою не розв’яжеш.

— А інші товариші що?

— Якось не доводилося ні з ким говорити про тебе. Ти в товариствах ніколи не бував.

— Ну, певно, забули! — мовив Опанас.— І добре так.

— Але скажи, що таке тобі сталося? Йшов у один бік і раптом звернув з дороги та й гаття! Немов якась киценька перебігла тобі дорогу.

Опанас аж підкинувся, мов ужалений.

— Киценька! Ти тямиш її?

— Кого?

— Адже ти отсе згадав про неї. Значить, знаєш щось. Догадався! Чи, може, чув що від когось? А може, вона сама?..

І він з жахом впер в мене очі.

— Вибачай, Опанасе, але я, бігме, не розумію тебе. Про кого я згадав? Хто такий вона сама?

— Киценька.

— Що за киценька?

— Як-то? Не тямиш Киценьки? І не знаєш моєї історії?

— Та нічогісінько ж. І про яку се ти киценьку?

— Не тямиш? А, правда, ти не бував у Суберльової.

— Був пару разів.

— Ну, то, може, пригадаєш. А втім...

Я пригадав собі кав’ярню Суберльової, що була на розі вулиць Вірменської і Гродзіцьких. Се була нічна кав’ярня з дамською обслугою, свойого часу ославлене місце гулянок золотої молодіжі. Я заходив туди рідко, і то лише вдень, тому й не диво, що назва Киценьки не сказала мені нічого.

— Там була одна панна,— мовив якось нехотя Опанас.— Свого часу славна була. Її звали Киценькою. Брюнетка, з розкішним волоссям, з чорними, блискучими очима. Лице — кров з молоком. Зуби чудові. На устах усміх такий, що аж за серце хапав. Голос — у розмові, не в співі, бо вона мало співала,— але такого голосу я не чув ніколи. Та й загалом уся вона, кождий її рух, кожда рисочка, кожде слово, кождий позирк її очей — усе в неї було таке, що я від першої хвилі забув себе, все в неї мені видавалося невиданим і нечуваним, таким, якому нема пари в світі. Недаром кажуть, що закохання — слабість, манія. Коли я побачив її, почув її голос і усміх, на мене найшла така хороба, і то в такім сильнім ступені, що я навіть здумати не міг того, щоб їй опертися. Знаєш, що я звичайно не був ласий до жіноцтва, ані надто чутливий. Але тоді се наскочило на мене раптом з такою силою, що я цілком стратив застанову. Так, мовби з лісової гущавини нараз вийшов на лісову пожежу. І я станув без власної волі, без сили, без тями. Чув, що судьба заглянула мені в очі і що не втечу від неї.

Опанас зупинився. Він аж задихався, наговоривши стільки одним духом. На його блідому лиці запалав гарячий рум’янець, мов і справді випечений пожежею. Він говорив з очима, втупленими в землю, немов углиблявся в своє внутрішнє життя і боявся глянути мені в очі, щоб я крізь них не заглянув йому в душу. Помовчавши трохи та сьорбнувши чаю, він заговорив знов, проти свого звичаю сквапно, уривано, немов ловлячи образи, що неслися по овиді його душі, мов дощові хмари.

— Я не був частим гостем у Суберльової. Але раз засидівся до пізнього вечера. Сиджу за газетою, коли підвів очі, побачив її. Витріщив очі, мов сам собі не вірив. Зачудування — се було перше і найсильніше чуття, яке опанувало мою душу. "Невже?", "Чи справді?" — такі питання вертілися в моїй голові, мов сухе листя в осінньому вітрі. Я сидів і дивився на неї. Коли вона проходила поміж столами, мої очі бігали за нею, як вірні собаки за паном. Коли наближалася до мене, мене кидало в жар, пробігало дрожжю. Коли вона щезала, я сидів, мов оглушений, і ждав її. Минала година за годиною; у мене навіть не ворушилася думка в голові, щоб іти кудись. Йти? Куди йти, коли тут був увесь світ, було сонце, було життя? Десь коло одинадцятої прийшли деякі товариші, вже добре підпиті, з голосним реготом, веселі, співучі. Вони позасідали при двох столах, замовили цілу масу коньяків, а побачивши мене, притягли мене до себе. Вона ввійшла, несучи замовлені коньяки.

— А, Киценька! — закричали вони і почали тиснутися до неї.— Servus*, Кицю! Як ся маєш? Здорова була! Wie gehts?*

Десятки рук простяглися до неї, одні брали чарки з коньяком, інші тислися до її грудей, рук, плечий, стану, доторкалися її, щипали її. Я весь тремтів, стояв мов обсипаний приском. У мене в голові шуміло, немов мене оглушено довбнею. А вона йшла спокійно, байдужна на всі безсоромні рухи, дотики та окрики. На її лиці грала якась маєстатична усмішка, немов увесь отой п’яний гармидер не досягав до її п’ят, не міг доторкнутися до неї, ані тим менше опоганити її. Я також узяв чарку з її рук і почув при тім, як її очі спочили на мені. Я затремтів увесь, кров ударила мені до голови, і та чарка коньяку полилася в моє нутро, мов огненна течія. Я якось безтямно зажадав іще одної "колійки", а далі не тямлю, що діялося зі мною. Знаю лише, що у мене в кишені було двадцять гульденів, із яких я другого дня не знайшов ані цента, що ми

ревли пісень і перекидалися цинічними жартами, що вона сиділа у мене на колінах і торгала мене за вуса, а я плакав, цілував її руки і безтямно белькотав:

— Киценько! Життя моє! Киценько!

Хто, коли й як завів мене додому, роздяг і поклав до ліжка, я й досі не знаю. Я прокинувся другого дня аж десь над вечором з тріскучим болем голови. В горлі щось пекло, в ухах шуміло, і я не міг отямитися, де я і що було зо мною. Та коли нарешті я зволікся з ліжка і вимочив голову в воді, мені почала вертати пам’ять прожитої ночі. Я не почував ні сорому, ні жалю, не міркував ні про що, хіба про те, що у мене нема грошей, щоб і сеї ночі бачити її, бути з нею. Та се була невелика ще турбота. Я одним позирком обміркував, що з мого гардеробу можна продати, щоб добути гроші. Книжки, розуміється, без ніякого міркування пішли зараз "на гебраїку". Пішов і годинник. О десятій я вже сидів у кав’ярні і знов мучився: і горів, і тремтів, дивлячися на неї. Вона ходила поміж столами, гарна, маєстатична, ані сліду втоми, перепою, невиспаної ночі не було видно на її непорочно чистім, дитячо-невиннім лиці. На мене вона якось не дивилася, а може, тілько робила такий вид, немов не бачить, не пізнає мене. Я просидів отак мовчки до першої години, пив одну чарку по другій і не осмілювався заговорити до неї, та й вона не чіпала мене, хоч тут, то там поблизу мене лунав її сріблистий сміх, коли до неї заговорювали або зачіпали ЇЇ знайомі паничі. По першій я вийшов із кав’ярні і пішов додому.

Почалося для мене життя від ночі до ночі. Я покинув ходити на університет, покинув думати про себе, про свою будущину, жив тілько тим, що бачив її, ловив вухом її сміх та її слова, думав про неї. Після тої першої ноч! я не пробував заговорити до неї, та й вона, бачачи, що я не п’ю і не сиплю грішми, не цікавилася мною і немов і зовсім не добачала мене.

Та мені про се було байдуже. Я не був заздрісний, коли інші жартували з нею, обіймали, щипали або цілували її. Я, бачилось, навіть не любив її так, як люблять закохані. Я тільки почував невідхильну потребу щодня бачити її, так, як почуваємо потребу світла та повітря.

V

Ми допили чай, але спати нам не хотілося. Мені цікаво було дослухати до кінця Опанасову драму, в якій для мене виявлялася чимраз яркіше вся його тиха, та глибоко пристрасна натура. А Опанас, очевидячки, рад був, що може перед кимось висповідатися, що знайшов слухача, який розуміє його і симпатизує з ним. Він потер долонею чоло, поглядів на мене якийсь час недовірливо, немов боявся мойого осуду, але, не бачачи на моїм лиці нічого такого, що могло би знеохотити його, відвернувся знов очима до кута і почав тихим голосом:

— Сказати тобі по правді, все те, що далі сталося зі мною, се був якийсь такий чортівський танець, що я й досі не приберу йому назви. Іноді мені здається, що то був сон, що я відтоді й досі сплю і ось-ось прокинуся таким самим студентом, яким був тоді, коли побачив Киценьку. А іншим разом я готов вірити в чудо, в призначення, в чари, в що хочеш,— так неправдоподібним видається мені все те, що тоді сталося зі мною. Зрозумієш, що й оповісти тобі всю отсю історію не зумію докладно. Мабуть, не одно важне діло шмигало поуз мене, а я й не завважував його, і навпаки, моя увага не раз серед того шаленого виру подій зупинялася на маловажних дрібницях, на привидах, із яких потім годі було зліпити щось ціле та природне.

Почалося з того, що одного дня я одержав із дому телеграму: "Приїжджай зараз. Твій тато". Щось немов торкнуло мене в душі, коли я прочитав ті слова. Але телеграму я

одержав о дев’ятій годині вечером, саме коли вибирався до кав’ярні Суберльової, щоб пасти свої очі видом Киценьки. У мене тремтіли руки. Я кинув телеграму на стіл, не думаючи про неї, натиснув шапку на вуха, бо надворі ревла та свистіла хуртовина і била в очі снігом, і побіг вулицями. У мене було ще в кишені кілька гульденів, одержаних за продаж годинника. За півгодини я сидів уже в кав’ярні серед клубів диму та п’яного гамору, пив чорну каву, читав газети, а властиво глипав іноді очима на друковані сторінки, а сам ненастанно глядів на двері, якими мала ввійти вона. Але минула десята — вона не приходила, минула одинадцята — її не було, минула дванадцята — Киценьки ні слуху ні духу. Я сидів, мов у гарячці, пив одну чарку за другою, в голові у мене шуміло, перед очима скакали друковані букви з газет, які я держав у руках, та думки не клеїлися в моїй голові. Нарешті по важкій боротьбі з самим собою я зважився запитати у одної з тих панночок, які услугували сьогодні, що сталося з Киценькою.

— О, вона вже не прийде сюди! — весело відповіла панна, сідаючи біля мене і дмухаючи мені дим із своєї папіроски просто в очі.

— А то чому?

— А вам цікаво знати?

— Авжеж цікаво.

— А мені не цікаво оповідати.

— А чого треба, щоб вас зацікавити?

— Го-го, багато дечого треба. А поперед усього два келишки коньяку, щоб добре бесідувалося.

Я велів принести два келишки коньяку. Вона стукнулася зі мною, пригубила свою чарку, а решту вилила на тацку. Я також лише пригубив і не пив.

— Отже, що сталося з Киценькою?

— Нема її.

— А де ж вона?

— А нащо вам знати?

— Треба.

— А пощо треба? Так вам вона сподобалася?

— Та вже чи сподобалася, чи ні, а треба.

— Е, ні, я на таке не пишуся. Кажіть, подобалася вам чи ні?

— Авжеж сподобалася.

— І ви закохані?

— Смертельно.

Мої уста сміялися, а за серце стискало щось, мов кліщами.

— А, коли смертельно... Але пийте! Чому не п’єте?

Я випив.

— Ще два коньяки! — гукнула вона кельнерові.

— Пан велять? — запитав мене кельнер, не дивлячися на неї.

— Так,— сказав я машинально, не зводячи з неї очей.

Вона знов дмухнула мені димом із своєї сигаретки просто в очі.

— Смертельно! Бідний хлопчина! І за що властиво? Ну, скажи, за що ти любиш її?

— Або я знаю? Так якось трапилося. Але де вона?

— Може, дома.

— Чому не прийшла сюди?

— Бо її відправлено. А може, й сама виступила. Сього не знаю.

— А де вона живе?

— Тут же на другім поверсі.

Мене мов штовхнуло щось. Я готов був у тій самій хвилі відіпхнути свою розмовницю, зірватися з місця і без тями бігти кудись, бігти до неї, щоб лиш побачити її, бути на хвильку близько неї. Та все-таки я переміг себе, зробив байдужне лице, покликав кельнера, заплатив і вийшов. Опинившися на вулиці, я мимовільно обтер собі піт із чола і важко відітхнув, мов вирвався з-під тяжкого тягаря. Потім я пішов вулицею навмання, силкуючися зміркувати, що властиво сталося і що значить для мене ся новина? Вона покинула службу в кав’ярні.

Чому? Ну, се байдуже. Але вона без служби. Може, в прикрім положенні? Може, її прогнано, скривджено при виплаті? Може, у неї стара мати, дрібні сестри та брати, яких вона мусить удержувати? Мені набігали на ум різні положення, де дівчина, нібито пропаща, являлася героїнею, що жертвувала свою дівочу честь на удержання своєї рідні. Я постановив собі навідатися до неї, розпитати у сторожа про її обставини, віддати все, щоб допомогти їй. Я укладав собі ріжні плани, як доступити до неї, зблизитися до неї, здобути її довір’я, і з тою постановою зайшов додому, розібрався напотемки і ліг спати.

І спав твердо десь до другої пополудні. Мене збудило сильне стукання до дверей. Листонош із телеграмою. Я відчинив, підписав рецепис, машинально розірвав телеграму, прочитав: "Приїжджай зараз. Твій тато!" Я здивувався. Що се таке? Я ж уже дістав таку телеграму. Чи се та сама, надана через помилку другий раз? У нас поштар іноді нап’ється та перепутає висилку. А коли ні, то що се значить? Чого два рази те саме телеграфують? Чого приїздити тепер, зимою, в таку хугу? Залізнична стадія у нас мала, від неї чотири милі дороги саньми, у мене нема й одежі такої, щоб можна було пускатися в таку дорогу. Що се може значити? Я тер долонею чоло, мучився думками, напився води і заснув. А коли прокинувся десь коло п’ятої, одинокою моєю думкою була Киценька. Що з нею? Як добратися до неї? Де здибати її? Про телеграми я й не думав. Зібрався, замкнув покій і вибіг на місто. Пообідавши, я побіг на Вірменську і почав ходити поперед каменицею, надіючися здибати Киценьку, коли буде входити або виходити з брами, а тоді вже,— що тоді буде, я й не брався думати, але чув у своїй душі якусь незламну постанову, якусь непохитну певність, що тоді здобудуся на якийсь рішучий крок.

Десь коло сьомої вона вийшла, гарно одягнена, в барвистім капелюсі з великим струсячим пером. У мене завмерло серце. Я поклонився їй, але підійти до неї, заговорити не було ані

думки. Вона злегка кивнула мені головою і пішла, гордо випрямлена, вулицею. Я йшов за нею в віддаленні яких двадцятьох кроків. Я не зводив очей із її капелюха, мов моряк із Полярної звізди. Мене потручували, мені ставали на ноги, сніг замітав мені очі, та я не зважав ні на що. А вона озирнулася раз, озирнулася другий раз і, очевидно, все пізнавала мене. Що діялося в моїй душі в ту пору — страшно подумати. Одинока думка: невже вона така? Ся думка, така натуральна в данім випадку, вистарчала для мене за ціле пекло. Я біг за нею, весь тремтячи, задиханий, безтямний, а вона, здавалося, йшла все швидше, віддалялася від мене все більше, вибирала самі найлюдніші вулиці, потім вийшла на ринок, пройшла одним боком, вийшла на Трибунальську. Її капелюх чимраз частіше тонув у потоці чужих темних постатей і нараз щез зовсім. І я побіг наперед, кинувся сюди й туди — нема Киценьки. Мов шалений, бігав я по всіх суміжних вулицях, довкола ринку, по Галицькій, по Мар’яцькій площі,— ніде не було її. Щезла, мов парою розвіялась. Сніг ліпив чимраз дужчий. Коло десятої почали вулиці пустіти. Я ще якийсь час ходив, мов вартовий, перед брамою тої каменицi, де жила вона, але даремно ходив: Киценьки не було ані сліду. Мабуть, вернула додому швидше. А може, знайшла де інший обов’язок, що зупиняв її всю ніч? Але де? Нічних кав’ярень таких, як Суберльової, у Львові більше не було. Я даремно ламав собі голову і по дванадцятій, весь розбитий, утомлений, мокрий і зіпрілий. Вернув додому. Сторож, відчиняючи мені браму, набурчав на мене, що раз у раз волочуся так допізна, а тут телеграфний посланець розбивався за мною.

"Що за лихо з тими телеграмами?" — подумав я і махнув рукою, мов обганяючися від влазливої мухи. Але вдумуватися в положення моєї батьківщини я не мав ані часу, ані охоти, ані сили. Я роздягся, весь продрог у нетопленій хаті і, обвинувшися ковдрою та накинувши ще на ковдру все моє

мокре убрання, я лежав, дзвонячи зубами та трясучися, мов у пропасниці, поки важкий сон не наліг на мої повіки.

Рано я прокинувся з сильним болем голови.Я мав таке чуття, що хтось довбнею б’є мене по тім’ю. Важко стогнучи, я підвів голову і тільки по хвилі розібрав, що хтось сердито стукає до моїх дверей. Я зволікся з ліжка, босими ногами пішов до дверей і відчинив. У клубах морозної пари, що бухнула до покою, стояв возний від телеграфу.

— Я вже думав, чи вас не вбито або чи ви не загоріли?— мовив він.— Півгодини стукаю до дверей, та й годі вас добудитися.

І він подав мені дві телеграми.

— З одною я вчора не міг вас дождатися,— пояснив він.— Надіюся, що нема там нічого пильного.

Я підписав оба рецеписи, дав возному двадцять крейцерів, затулив обі телеграми в жменю і, січучи зубами, замкнувши двері, закопався знов під ковдру. Якась невимовна млість опанувала мене, якесь ослаблення не то тіла, не то волі. Я лежав, як колода, грівся. Ворухнути рукою або ногою видавалося мені величезною, надсильною працею. З телеграмами в жмені я швидко заснув, не розгортавши їх.

Що було далі, не тямлю. Мов крізь сон, пригадуються якісь люті стукання, якісь голоси, якісь холодні руки, що стискали мене, мов кліщами, а далі все заволікає сіра, непрозора мряка.

VI

Опанас помовчав хвилю, передихнув, обтер піт, що виступив йому на чоло, і, зирнувши несміло мені в очі та переконавшися, що я не дрімаю, почав оповідати далі.

— Я прокинувся в шпиталі. Мені сказали, що я пролежав без тями два тижні. Безтямного спровадили мене сюди. Коли сторож, почувши стогнання в моїм покої, покликав поліцію, ся виважила двері І веліла забрати мене до шпиталю. Обі телеграми і пару листів, що прийшли були в часі моєї хороби, знайшов я обік себе в шухляді нахткастлика. В одній телеграмі були слова: "Благословляю тебе, твій тато", а в другій відомість про смерть мойого тата. В листі наш громадський писар доносив мені про те, як мій тато, а зараз по нім моя мама, занедужали на тиф, як обоє бажали конче бачити мене перед смертю, посилали післанця за післанцем до телеграфу, як тато, не діждавшися мене, вмер, а за ним до трьох день умерла й мама. Тепер, з поручення начальника громади, доносив мені, що мою рідну хату опечатано, що тато при свідках полишив для мене все своє добро, що про се вже заявлено до суду, і взивав мене, щоб я якнайшвидше зголосився обняти в посідання свою батьківщину.

Я читав ті документи і дивувався. Мені здавалося чомусь, що все те мені відоме, що я сам був там, ішов за похороном свойого батька, приняв благословенство від матері і перебув усе те, що повинен був перебути при такій нагоді. І ніщо тепер не ворушилося в моїм серці при тій вісті. Так відразу й вийшло, немов усе те так і мусило статися, і власне тепер, у сю пору. Я почув навіть якесь облегшення, мов на мені порвалися якісь пута, що в’язали мене, і мов тепер я буду міг свобідно полетіти кудись, розпочати щось таке, про що перед тим навіть не смів подумати. Про Киценьку я неначе зовсім забув — вона не існувала для мене, в голові не ворушилася про неї ані одна думка.

Я пролежав іще кілька день у шпиталі, поки міг вийти на світ. Та скоро тільки я вийшов на вулицю, і мене обхопило холодне січневе повітря, і в очах замигтіли діамантові відблиски снігових зірочок, розіскрених сонцем, я в тій самій хвилі почув, як думка про Киценьку, непереможне бажання летіти до неї, шукати її, кинути їй до ніг усе, що маю, віддати себе їй увесь без огляду опанували всю мою істоту. Ще нетвердими кроками я поспішив на Вірменську І почав вартувати перед брамою, відки надіявся виходу Киценьки. Пару годин я ждав даремно, перемерз і пустився ходити по вулиці, коли нараз на розі наткнувся на Киценьку. Вона йшла з ринку. Я з неописанною тривогою поклонився і став, неначе вкопаний. Вона зиркнула на мене, всміхнулася, зупинилася, подумала щось, потім приступила до мене і мовила коротко:

— Ходи до мене!

Я жахнувся, немовби ось тут коло мене вдарив грім. Та проте я машинально пішов за нею. На другім поверсі у відчинених дверях вона ждала на мене зі свічкою в руці. Я зупинився в нерішучості. Вона взяла мене за руку і потягла за собою, шепнувши одно слово:

— Ходи!

Я ввійшов. Вона замкнула двері і попросила мене зняти пальто і сісти собі. Її помешкання складалося з просторого, ясного покою й ніші, де стояло її ліжко. Покій був уряджений як салоник, обставлений зі смаком, хоч без виставності. На мене дихнуло любе тепло, не знаю, чи від натопленої печі, чи від її особи. Вона скинула з себе пальто і опинилася переді мною в елегантній вовняній сукні, скромно і зі смаком зачесана. На її лиці не видно було ані сліду заклопотання. Поверталася свобідно, з тою властивою їй маєстатичною грацією, що так хапала мене за серце. Повештавшися по помешканню,

поправивши перед дзеркалом волосся і кокарди під шиєю, немов хотячи дати мені хвилю часу отямитися, вона станула передо мною і, вдивляючися мені в лице, з таємничим усміхом запитала:

— Любиш мене?

Я не відповів нічого, тілько вхопив її руки і почав покривати їх поцілунками. Сльози ринули мені з очей, закапали на її руки.

Вона сіла біля мене на кріслі і пригорнула мене до себе, притулила мою голову до своїх грудей. Я тихо хлипав.

— Ну-ну, цить, дурненький! — мовила вона.— Я все знаю. І чого б було не прийти зараз тоді, як тобі Наталя казала? Треба було конче простудитися і йти до шпиталю?

Я з жахом поглянув їй у лице.

— Кажу ж тобі, що все знаю. Про тебе було в газетах. І про те, що твої старі померли.

Я тілько в тій хвилі догадався, що телеграми і лист, які я знайшов у шпиталі, були порозпечатувані. І як се я в першій хвилі не доглянув сього? А вона встала, поправила огонь у печі і лампу на столі і знов стала переді мною.

— Ну, скажи що. Чого тобі треба від мене?

— Нічого,— відповів я.— Я щасливий тим, що ти дивишся на мене.

— Ха-ха-ха! — засміялася вона. — От іще дивачина! Ну, але скажи, що думаєш робити тепер?

— Не знаю. Нічого не думаю.

— А багато лишили тобі старі?

— Не знаю. Грошей, певно, ніяких, але господарство, поле...

— Кілько ж се може бути варто?

— Не знаю. Три-чотири тисячі.

— Гм!

Вона пару разів пройшлася по покою, немов обмірковуючи щось, а потім знов стала переді мною.

— І що ж ти думаєш робити з тим?

— Не знаю.

— Може, схочеш іти на село, осісти на грунт? А може, й від мене зажадаєш, щоб я йшла з тобою, зробилася селянкою і годувала гуси та свині?

Я з переляком видивився на неї. Таке жадання видалося мені чимось бездонно абсурдним та неможливим.

— Ну, скажи-бо! Говори! Думай!

І вона обома руками потермосила мене за плечі.

— Зроблю все, що звелиш,— прошептав я.

— Так? Ну, се гарно. За се люблю тебе. На!

І вона нахилилася і поцілувала мене в чоло. Від дотику її уст у мене мов огняні мурашки забігали попід шкірою.

— Слухай же! — мовила вона, знов сідаючи біля мене ! пригортаючи мою голову до своєї груді лівою рукою.— Подобаєшся мені. Хочеш їхати зі мною?

— Куди?

— В світ. Я не думаю сидіти в тім проклятущім Львові. Тут мені не місце. Тут я Киценька І ніщо більше. А мене Тягне до чогось вищого. Чую в собі силу, талант, огонь. Хочеш допомогти мені вирватися з сеї проклятої нори?

— Все віддам, щоб допомогти тобі!— скрикнув я з запалом.

"Вона скоса з усміхом дивилася на мене.

— А ти навіть гарний, коли не киснеш. Люблю такий запал у молодих хлопців. Дай уста.

І вона вхопила обома руками мою голову, прихилила до себе і поцілувала мене в уста. Я стратив пам’ять. Якась невимовна розкіш наповнила моє серце. Думалось, що зомлію, що минуся в тій хвилі.

— Слухай же,— мовила вона далі.— Віднині за тиждень їду геть зі Львова. Мушу, не видержу довше. Коли

хочеш їхати зі мною, будь готов до того часу. Віднині за тиждень. Увечері. Ось тут. Зліквідуй свої діла, продай свою спадщину, чим дорожче, тим ліпше. Роби, як знаєш. Віднині за тиждень, вечером, ось тут жду на тебе. Не прийдеш від завтра за тиждень, уже мене тут не буде, і ніхто не знатиме, де я. Якби не ти, якби не те, що ти подобався мені від першого разу, і якби не ота пригода з тобою, що попала в газети, я була б уже виїхала перед тижнем. Отже, чуєш? Розумієш? На, поцілуй мене і йди тепер і роби, як знаєш. Я не силую тебе, але ждатиму. Хочеш закуштувати щастя зо мною, то приходь. Добраніч!

Я поцілував її в уста, в руки і вийшов, позбавлений доразу власної волі, вийшов її невільником. Моя доля була запечатана, і я не міг навіть подумати про те, щоб боротися зі своїм призначенням.

VII

Опанас замовк. Я підвів очі і глянув на нього. Його лице було смертельно бліде, з очей градом котилися сльози.

— Опанасе! — скрикнув я.— Годі тобі! Тебе занадто розворушують ті спомини. Ходім спати, а то ще занедужаєш.

— Ні, не бійся,— відповів він.— Не занедужаю. Навпаки. Ти не знаєш, яку полегшу на серці робить мені те, що можу раз поділитися тими споминами з кимось іншим. Десять літ я мовчав і носив їх, мов камінь, на серці. То вже тепер, коли твоя ласка і коли... Але ти, може, втомлений з дороги, спати хочеш?

— Ні, зовсім ні! — запевнив я.— Та й хіба би чоловік деревом був, щоб твоє оповідання не прогнало йому сон з очей.

— Но-но, без компліментів! — осміхнувся він, обтер очі і веселим голосом говорив далі.

— Мені зрештою небагато й лишилося оповідати. Кінець історії нецікавий, можна й наперед догадатися його. Я зараз на другий день поїхав у село, оглянув свою батьківщину і заходився шукати купця на неї. Певна річ — потиху. Селяни всі радили мені вертати в село, господарювати, але ніхто не знав, що кипіло в моїй душі. Залагодивши потрібні судові формальності, я продав місцевому орендареві всю свою батьківщину за п’ять тисяч. Лице горіло мені з сорому, серце краялося, коли я підписував контракт, але у мене не було вибору: над усім панував образ Киценьки. Думка про те, що се її воля, її наказ, що вона жде мене зі своїми палкими обіймами й огнистими поцілунками, зі своєю ненаглядною красою й грацією,— ся думка переважала все. І коли по доконаній продажі я, мов злодій, виїздив із села, я прощався з ним без сліз, без жалю; я чув тілько звиток з п’ятьма тисячоринськовими банкнотами на грудях, а серце було повне Киценьки. І коли обурені селяни на від’їзнім обкидали мене лайками, прокляттями та жменями болота, я кулився та хилився, мов під громом, але не почував ніякого жалю, ніякого гніву, ніякого сорому. Киценька заслонювала мені весь світ, замінювала всі почуття, заповнювала всі бажання.

Був остатній вечір перед визначеним нею реченцем її від’їзду. З якою душевною мукою біг я на Вірменську! Ану ж одурила! Ану ж від’їхала без мене! Що тоді? Передо мною рознимала чорну пащеку якась страшна безодня. Опинившися на розі Вірменської, я зирнув угору, на її вікна. Ах, вони були освітлені! — значить, не виїхала! Як вихор, полетів я горі сходами, застукав до її дверей і, не дожидаючи голосу, влетів до покою. Вона сиділа на великім куфрі в подорожнім убранні, з очима, оберненими до дверей. Її лице було бліде-бліде, очі горіли.

— Ось я! — скрикнув я, переводячи дух.— І ось тут — на!

І я поклав перед нею п’ять тисячоринських банкнотів. Вона всміхнулася і махнула рукою.

— Сховай се! Я ждала тебе. Бачиш, я готова до дороги. Подзвони на сторожа, щоб покликав фіакра.

Я подзвонив і розпорядився, а потім обернувся до неї.

— А якби я був не приїхав, запізнився о півгодини, то ти була б від’їхала без мене?

— Розуміється,— сказала вона коротко.

Я взяв її руку. Вона була холодна, як крига.

— Що тобі таке? Ти хора? — запитав я її.

Вона не відповідала.

— Киценько! Життя моє! — скрикнув я.— Скажи мені, ти ненавидиш мене? Нерада, що я прийшов? Хотіла їхати сама, без мене? Коли так, то на тобі гроші і їдь. Я не маю ніякої претензії.

Я подав їй гроші. Вона легким рухом руки відсторонила їх, потом усміхнулася — як мені здавалося, крізь сльози — і своїм звичаєм, узявши мою голову в обі долоні і пригорнувши її до себе, поцілувала мене в чоло і мовила:

— Який ти дурненький! І не вгадав. Знаєш, я вже почала було сумніватися, чи ти приїдеш. Думала, що твоя батьківщина

переможе в твоїй душі мій образ. Ну, а якби ти не був приїхав, я була б, розуміється, від’їхала, але з одним наміром.

— З яким?

— Се вже мій секрет.

— Скажи мені його.

— Пощо?..

— Пощо? Щоб я знав.

— Про мене. З наміром на найближчій стації або за стацією кинутися під колеса залізниці.

Я з жахом обняв її, немов хтось силкувався вирвати її у мене.

— Киценько, а то чому? — скрикнув я.

— Ну, у мене не було іншого виходу. Так і пам’ятай собі: сьогодні ти своїм прибуттям урятував мене від неминучої...

Кінець сього речення я заглушив своїми поцілунками.

Десять минут пізніше ми сіли на фіакра і поїхали до залізниці.

— Куди ж ми їдемо? — запитав я.

— А тобі що до того? — відповіла вона різко. — Їдемо, куди я хочу. Ти тепер мій, і я роблю з тобою, що сама захочу, доки...

— Доки що?

— Доки не кину! Ха-ха-ха! Страшно тобі?

— Ні, не страшно.

— Любиш мене проте?

— Люблю.

— Ну, гляди ж! У мене тверда школа.

Ми надоспіли якраз на кур’єрський поїзд до Відня. Вона взяла два білети другої класи, ввіткнула щось у руку кондукторові, і, коли поїзд рушив, він запер за нами купе. Тоді Киценька кинулася мені на шию і, цілуючи мене, мовила:

— Ну, тепер починається наша шлюбна подорож!

У Відні ми стали рано. Я був безтямний, ошоломлений, а вона — мов зовсім нічого. Покликала пакера, заговорила до нього чистісіньким віденським діалектом, щоб замовив нам фіакра, і ми заїхали до якогось готелю. Там нам дали дві гарні кімнати, і в них я прожив з Киценькою чотири дні — чотири найщасливіші дні мойого життя. Що я буду тобі описувати те, що пережив тоді! Такі річі не описуються, а хто їх не пережив сам, той не відчує ніякого опису, а головна річ, кождий із тих щасливців, яким випадають на долю подібні дні, переживає їх по-своєму. Киценька розсипала передо мною всі чари своєї краси, свого доброго, справді золотого серця, свого незвичайного розуму. Кожда хвилина мойого побуту з нею відкривала мені в ній щось нове, принадне, любе. Ані одна хмариночка, ані одно непорозуміння, ані одна брутальна чи цинічна рисочка не закаламутила того світлого, чистого

образу, який зложився в моїй душі в її подобизну. Все і всюди вона була супроти мене така суцільна, натуральна і, бачилось, непорочна душею, а при тім весь спосіб її поводження виявляв стілько простоти й делікатності, що я тілько тоді пізнав, до якої висоти може цивілізація піднести людину, а спеціально жінку. І я всім своїм єством поклонився тій цивілізації і поклявся служити їй усе своє життя, ширити хоч ті слабі її промінчики, які здужав захопити. А дивлячися на Киценьку і любуючися нею, я в душі запитував себе, відки се і яким правом я, бідний рутенець, приходжу до того, щоб розкошуватися такою перлиною людського роду?

Було щось загадкове, таємниче в її поведінці, якісь наглі скоки, мов непереможні пориви якоїсь темної сили. Я кілька разів запитував її, благав, щоб відкрила мені свою душу, поділилася зо мною всім тим, що тисне й турбує її. Вона якось милосердно всміхалася при тих словах, гладила мене попід бороду та говорила:

— Ну-ну, ти, дурненький! Годі тобі.

А потім сяде до фортеп’яна, вдарить кілька акордів і затягне пісню. Співала і грала чудово — бодай я ні перед тим, ні потім не чув нічого кращого. Особливо любила одну пісеньку — може, й сама зложила її...

Вдень мене любить

Сонце в просторі,

Я ж покохала

Нічнії зорі.

Вдень мене сонце

Цілує в очі,

Серденько ж прагне

Темної ночі.

Якби я мала .

Над сонцем силу,

Я б його вклала

В темну могилу.

Я б заміняла

Сонце за свічку,

Всі дні б віддала

За одну нічку.

А проспівавши, кинеться до мене, цілує, і пестить, і приговорює:

— Розумієш се? Розумієш? Знаєш, яка я? Ну, то не допитуйся далі.

Я не розумів, не хотів розуміти нічого понад те, що давала мені хвилина. Одно тілько я прочував, що таких хвилин ніякому чоловікові в світі, а тим менше мені, не могло судитися багато.

Отим-то мене майже зовсім не здивувало, коли збудившися п'ятого дня, я не застав Киценьки на її ліжку і коли покликана моїм дзвінком Zimmermädchen* сказала мені, що "die gnädige Frau ist verreist"*. Правда, у мене при тій відомості зробилося на душі так, немов наді мною раптом погасло сонце, але зараз же потім прийшла рефлексія і почала шептати мені: "А ти ж як думав? Воно лише для тебе світить? І для тебе сходило? Будь рад, що й стілько бачив його!"

Якийсь час я снував по покоях, мов неприкаяний, не знаючи, що робити, за що взятися. Потім, глянувши на її нахткастлик, я побачив на ньому лист із написом на конверті "Fidelio". Се мене вона назвала тим романтичним іменем. Я отворив той лист І прочитав. І раджу тобі також прочитати його. Нехай він сам говорить за себе. Тим більше, що я тепер і не потраплю висловити тобі й сотої часті того враження, яке він тоді зробив на мене. Ось на тобі його. Бачиш, я справив собі на нього срібну пушку, одиноку люксусову річ, яка є у мене. Бо се ж найбільша моя святість, одинока пам'ятка жінки, що раз на все заповнила мою душу. Читай і міркуй сам, що маю судити про неї.

І він із окремої шухлядки свого столика виняв невеличку, гарно зроблену пушку, відчинив її і виняв із неї маленький листок у незапечатаній коверті. Заким подати його мені, він притулив його до уст.

— Ще чути запах тої перфуми, яку вживала вона тоді,— мовив Опанас і по короткій мовчанці додав: — Знаєш, я не забобонний, але поклав собі в душі таке вірування: доки від сього листа чути її перфуму, дотоди я певний, що вона живе, і, значить, дотоди можу надіятися, що вона ще верне до мене.

Я розгорнув листок, писаний дуже гарним жіночим почерком на моднім перед десятьма роками листовім папері, і прочитав ось що:

"Дорогий мій Fidelio. Пора нам розійтися. Я їду, куди кличе мене моя доля. Не сердься, що виїжджаю без прощання. Вір мені, так буде ліпше. І не винувать мене, що користуюся грішми, які ти подарував мені. Беру їх, як доказ твоєї любові. Я дала тобі за них те, що могла дати наразі, і вважаю себе надалі довжницею. Надіюся, що прийде ще час мені поквитувати тебе. Вірю в твою вірність і щирість, що ти не обвинуватиш і не будеш пошукувати мене. Се зрештою і не придалося би ні на що. А тепер слухай моєї ради. Вертай назад до свого рідного краю. Кінчи студії, здобувай собі життєве становище. І доки у тебе в душі не вигасне спомин про мене, не забувай хоч до року написати мені пару слів на адресу: A. Z. № 12. Wien VIII, poste restante. Як живеш, чим займаєшся, чи жонатий — чуєш, се доконче — і яка твоя адреса. Чи дістанеш коли яку відповідь від мене, чи ні, а ти не забудь написати. Се потрібно. А тепер бувай здоров! Ти спиш солодко. Цілую тебе в чоло. Твоя Киценька.

P. S. Наш готелевий рахунок я вирівняла. Тобі на дорогу і на перші потреби лишаю в твоїй валізці сто гульденів. Більше не можу. Ну, до побачення!"

— Ось тобі й уся моя драма,— мовив, зітхаючи, Опанас, коли я, дочитавши лист, зложив його і віддав йому, а він знов обережно поцілував його, сховав до пушки, а пушку до столика.

— Ну, і що ж ти зробив потім? — запитав я.

— Зробив усе так, як веліла вона. Не шукав за нею, поїхав із Відня, а зрікшися раз на все всякої думки про кар’єру, пішов зі Львова до Станіславова, скінчив там учительську семінарію, зробив іспит і отсе вже п’ять літ учителюю тут у горах та сію потроху зерно цивілізації в темнім закутку.

— А до неї пишеш?

— Раз на рік. Коротко, без чутливості, подаю лише реляцію із мого життя, свою адресу і поздоровлення та й годі.

— А дістав коли відповідь?

— Ніколи. Ані слова.

— І не знаєш, де вона, що з нею?

— Нічогісінько не знаю. І байдуже мені. Люблю її, живу споминами про неї — і досить мені. І ті спомини піддержують мене в тяжких злиднях. А з-поза туманів невідомого все мов її біла рука киває до мене і чується її остатнє слово: "До побачення!"

Опанас замовк, задумався. Лампа почала погасати. Ми полягали спати.

Другого дня по сніданні обидва ми вибралися в дорогу. Опанас провів мене до місточка, куди було треба. Він був замислений, але спокійний, оповідав про свої заходи коло просвіти селян та їх економічного піддвигнення, про свою ненастанну боротьбу з властями. Про Киценьку не було ані згадки.

VIII

Минуло звиш п’ятнадцять літ від того часу. Я знов стратив Із очей Опанаса, тим більше, що на два чи три мої листи до нього не одержав відповіді. Аж літом 1904 р. я побачився з ним на вічі галицьких і буковинських учителів. Він значно постарівся, посивів, запустив велику бороду, але все-таки держався просто, був статний і крепкий, говорив сміло. Давнього заляканого погляду, меланхолійного зітхання не було ані сліду. Се був, очевидно, чоловік, який знав, що і пощо робить, а чуючи за собою совісну і позитивну працю, глядить кождому сміло в очі. Ми привіталися сердечно, умовилися, де маємо здибатися по вічі, а зійшовшися ввечері при склянці пива, розбалакалися.

— Ну, що там твої гори? — запитав я Опанаса.

— Го-го, мої гори! — відповів він.— Такі вони мої, як твої. Я вже давно з гір. Від того часу, як ми бачилися,— осьмі мої переносини.

Ми побалакали про ті переносини та ще про дещо, та Опанас, видно, ждав від мене якогось питання, на яке у нього готова була відповідь. А не можучи діждатися того питання від мене, він нарешті нахилився до мене і притишеним голосом запитав:

— Ну, а про неї не питаєш?

— Про кого б то?

— Ну, а про Киценьку.

— Що ж про неї питати? Хіба сталося щось нове?

— Авжеж сталося. Вона вернула до мене. Я вже був у К., недалеко Дрогобича. Одного вечора приїздить до мене фіакер і на ньому дама, вся в чорному, закрита чорним серпанком.

— Здоров був, Fidelio! — скрикнула ще з воза. Голос її був мов переламаний, але я пізнав її відразу.— Ось бачиш, я до тебе!

Я поміг їй злізти з воза. Властиво я зніс її майже зовсім на руках. Була легенька, як дитина. Коли станула на землі, я почав цілувати її руки.

— Ну-ну, дай спокій! — мовила вона.— Я приїхала до тебе вмирати.

І при тім вона відкинула заслону зі свойого лиця. Було бліде, з випеченими на щоках рум’янцями. Уста були бліді, очі горіли. Я взявся потішати її, хоч у самого серце, мов кліщами, здавило.

— Ні вже, синку, не балакай нічого! — мовила вона.— Я же знаю, пощо приїхала. Доки була сила, я розсипала її по світу. Доки була краса, я чарувала нею. Доки було здоровля, я шафувала ним. Я жила — що вже казати? А тепер приїжджаю до тебе вмирати. Приймеш? Не бійся, я довго не потягну.

У мене сльози бризнули з очей.

— Е, ти, бачу, ще не позбувся сентиментальності. Ну-ну, дай спокій! Встигну ще набриднути тобі. Моя хороба така, як той чех казав: "Ne boj se, Mařiška, já tê budu pomaleňku rizal"1. Я для того й носила її з собою отсе вже три роки, щоб не надто докучати тобі. А гарно тут у тебе! Треба буде піти та

роздивитися по кладовищі та винайти собі місце спочинку до вподоби.

Вона говорила майже весело, хоча по кождім реченню уривала і важко дихала. В грудях чулося легесеньке харчання. І кожде її слово, кождий отакий тон із її грудей різав мене по серці.

Прожила у мене ще вісім місяців. До самого кінця держалася на ногах, була весела, хоча говорила вже майже лише шептом. На мої намови, щоб узяла шлюб зі мною, відповідала все одним рішучим "ні". Мусила б показати мені свою метрику (спалила її давно), виявити своє дійсне ім’я й прозвище, а сього не зробить ні за що. Я називав її Галею, і вона полюбила се ім’я. Хто вона була, відки й якого роду, се лишилося тайною, яку вона й понесла з собою в могилу. На тихім сільськім кладовищі в тіні прастарої липи я похоронив її відповідно до її волі в простій дерев’яній домовині, в тій одежі, яку сама собі приготовила на смерть. Ані хреста, ані надгробного каменя на своїй могилі не веліла класти. "Життя дало мені все, що могло дати, нехай же й смерть бере все, що може взяти",— говорила вона.

— Дивне діло боже отака жінка,— додав Опанас по хвилі роздуми. — Глядиш на неї збоку — пропаща. І сама вона не вважає себе нічим ліпшим. А піди ж ти, яка сила в ній! Одним своїм позирком, одним, може, навіть несвідомим, рухом, одним недбало киненим словом може зіпхнути чоловіка в безодню і підняти його та попхнути до праці, до посвяти.

— Не всякого чоловіка, Опанасе,— додав я.— А скільки-то було таких, перед ким твоя Киценька весь свій вік розсипала чари своєї краси, та перли своєї грації, та блиски свого розуму, і все-таки не попхнула їх нікуди. Все це було для них "аки усерязь злат в ноздрех свиній": перли сипалися перед ними

лиш на те, щоб вони могли топтати по них. На се треба мати також певну здібність, треба мати, ще так скажу, в своїй душі свою "батьківщину".

1904 р.

---

* Пасікою називають у горах місце, де весною вирубано, а восени спалено ліс, щоб навесну на тому місці засіяти "збіжжя", себто овес.

* Агрус.

* Гульдени.

* Ш у с т к а (шістка) = десять крейцарів.

* Форма привітання, буквально "ваш слуга" (лат.).— Ред.

* Як живеться? (нім.).— Ред.

* Служниця (чім.).— Ред.

* Ласкава пані від'їхала (нім.).— Ред.

* Не бійся, Маріє, я тебе буду помаленьку різати (чеськ. Ред.)